

1. Поширення спочатку відтискної техніки обробки кременю, а потім неолітичного пакету разом з керамікою «імпресо» на узбережжях Середземного моря, зокрема Балканського півострова, шляхом каботажного плавання уздовж узбереж – VIII–VI тис. BC (cal.);

2. Колонізація Балканського півострова з Анатолії у VII тис. BC (cal.);

3. Колонізація Середнього Подунав'я носіями культури Старчеве-Кереш-Криш – перша половина VI тис. BC (cal.);

4. Колонізація півдня Центральної Європи людністю культури лінійно-стрічкової кераміки у другій половині VI тис. BC (cal.);

5. Колонізація лісової зони Центральної Європи людністю лендельської культури в енеоліті у V–IV тис. BC (cal.) [4, 9].

На користь цієї версії свідчить і той факт, що основні неолітичні культури Правобережжя України, зокрема Буго-Дністровська, культура лінійно-стрічкової кераміки, а згодом Кукутені-Трипілля, ведуть своє коріння з Балкано-Дунайського регіону.

Отже, сьогодні в археології відбулася зміна концепцій. Так, на зміну старій південно-східній версії приходить південно-західна, або Балкано-Дунайська, що відповідає загальноєвропейському баченню неолітичної революції в Центральній Європі шляхом її колонізації неолітичними землеробами з Балкан через Подунав'я.

Джерела та література

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. Київ, 1913. 648 с.
2. Даниленко В. Н. Неолит Украины. Київ, 1969. 260 с.
3. Залізник Л. Л. Неолітизація України. Від «східного імпульсу» до «балканізації». *Матеріум*. 2018. № 70. С. 4–16.
4. Залізник Л. Л., Панченко Ю. В. Неолітизація Правобережної України: балканізація чи «східний імпульс»? *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. № 7. С. 6–14.
5. Котова Н. С. Неолитизация Украины. Луганск: Шлях, 2002. 268 с.

Касьян Валентина

Донецький національний університет імені Василя Стуса

СТАТЕВО-ВІКОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЯМНОЇ СПІЛЬНОТИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ СЮЖЕТ

Ключові слова: Східна Європа, ранній бронзовий вік, ямна культура, статевовікова диференціація, історіографія.

Keywords: Eastern Europe, Early Bronze Age, Yamna (Pit-grave) culture, gender and age differentiation, historiography.

XX ст. стало справжньою революцією в археологічній науці. Зі зміною підходів до розуміння завдань археологічної науки виник напрям соціоархеології, який дає змогу археологам не тільки знаходити та зберігати матеріальні рештки, а й зазірати значно глибше – у духовний світ традиційних племен. Бронзовий вік півдня Східної Європи пов'язаний з унікальними спільнотами, які залишили по собі придатний для проведення соціоархеологічних досліджень матеріал. Ак-

туальність обраної теми пояснюється посиленням інтересом сучасної науки до вивчення соціальних інститутів доісторичних часів, одним з аспектів яких є статеві-вікова диференціація. Метою є висвітлення напрацювань, здійснених науковцями під час вивчення статево-вікової диференціації у племен ямної культурної області.

На початку ХХ ст. В. Городцовим була відкрита та сама археологічна «тріада», до якої входили представники ямної культури (згодом культурної області). Ще тоді разом з Н. Веселовським вони звернули увагу на можливий зв'язок між покладом та покладенням небіжчика [1, гл. 1]. Із того часу і аж до 1960-х рр. подібним напрямом не надавали необхідної уваги. Г. Коробкова, досліджуючи матеріали поселення Михайлівка III, дійшла висновку, що ямна спільнота була першою серед степових культур, у яких проявилися складна внутрішня структура та статево-вікова диференціація [9, 370–372].

Вивчаючи ямну спільноту, археологи вступали на шлях дискусії щодо її етногенезу. У 1974 р. М. Мерпет вперше виділив ямну культурно-історичну область, пов'язуючи її витoki з Волго-Уральським регіоном [4, 18–23]. Дослідник розглядав курганні поховання як ознаку патріархального суспільства. Ю. Рассамкін зазначав, що, розтягнувшись від Приуралля до Тиси, спільнота характеризувалася уніфікованим ритуалом та культурною деградацією, яка відбилася у курганних похованнях [2]. Українська дослідниця С. Іванова у статті «Ямная культурно-історическая общность: парадокс культуры» зазначає, що під впливом низки факторів представники спільноти дотримувалися різних похоронних традицій і досить стійких канонів, що, на думку дослідниці, свідчить «не лише про етнокультурні особливості, а й про різницю в духовній культурі, світосприйнятті окремих племен», які відбулися не тільки на різноманітності матеріальної культури, а й на побуті, етнокультурних зв'язках та антропологічних типах [2]. Дослідниця відстоює думку про некоректність використання терміну «ямна культурно-історична область» і концепцій навали, міграцій і переселень у ямному етногенезі [4, 18–23].

Незважаючи на те, що кожному дискретну та локальну групи, які територіально відносили до ямної культурно-історичної області, слід досліджувати окремо, для виведення статево-вікових показників можна послуговуватись деякими загальними даними.

До них, наприклад, належать антропологічні розвідки С. Курц, яка у 1984 р. на основі аналізу 252 скелетів (15–20 % від кількості розкопаних на той час поховань степної зони Подніпров'я) вивела середній вік тогочасного населення (31,5 рік) і започатковувала краніологічні дослідження небіжчиків ямної культури. За її підрахунками, чоловічі черепи більш масивні, з товстими стінками, часто «дисгармонійні», доліхокранні, з широкою нижньою щелепою. Жіночі – грацильні, мезокранні, зі скошеними, високими лобами та слабозвинутим надпереніссям, нижня щелепа середнього розміру. Чоловіки й жінки мали середньо широкий ніс, у жінок скуловий діаметр менший від чоловічого. За підрахунками дослідниці, чоловіки були трохи вищі за жінок: їх зріст становив у середньому (з огляду на різні формули) 172,5 см, жіночий зріст становив 158,2 см [7, 3–22].

Дослідження П. Кузнецова та О. Хохлова на матеріалах Волго-Уралля (56 визначень) дали змогу отримати показники середньої тривалості життя на рівні

33,2 роки, зокрема для чоловіків – 39,9 років, для жінок – 36,9 років, зріст для чоловіків становив за середніми показниками серій 169,0–172,0 см, для жінок 161,0–164,0 см. Дослідники наголосили, що ці показники ідентичні з раніше встановленими за матеріалами ямної культури Нижнього й частково Середнього Поволжя та близькі до населення Подніпров'я [5, 5–6].

В аналізі статево-вікової диференціації найважливішим є аналіз наявного реманенту. У ранніх ямних похованнях, які належали до енеолітичного часу, поховальне придане було або дуже скромним, або взагалі відсутнім. У період ранньої бронзи розширюється кількість та види інвентарю, з'являються так звані «маркери», які допомагають встановити антропологічну приналежність кістяків. В. Алекшин, наприклад, виділяв стандартні інвентарні набори для різних статево-вікових груп та соціальних верств. Цікавим різновидом інвентарю є молотчковоїдні булавки, які І. Ковальова пов'язувала зі служителями культу, а О. Бристюк уточнював, що вони належать до поховань жінок, які були причетні до культу змії [1, гл. 1].

Традиційно наявність прикрас асоціюють переважно з жінками, але ямна культура демонструє поклад прикрас до чоловічих і навіть хлоп'ячих поховань. І. Ковальова у праці «Мир дитства ямних племен Предтепья» зазначає, що велика кількість дитячих поховань – багатокінвентарна, хоча серед реманенту майже відсутні знаряддя праці і фактично відсутні військові атрибути. Надзвичайно цікавими є її висновки щодо використання альчиків або гальки в ямних похованнях у якості дитячих іграшок [6, 37–47]. А. Файзулін пише про успадкування дітьми соціального статусу батьків у ямній культурі [8, 118].

С. Іванова зазначає, що основу соціуму склали люди, зайняті у господарсько-промисловій сфері. Особливо важливі її висновки щодо статевої диференціації, згідно з якими жіноча господарська діяльність не знайшла відображення в ритуальному покладі, ба більше, з підвищенням віку з жіночих поховань зникають жіночі маркери, зокрема прикраси [1, гл. 1]. В. Циміданов із С. Івановою доводять, що у ямній спільноті, ймовірно, була відсутня військова знать [3, 23–24].

Отже, попередні дослідження науковців дають змогу інтегрувати реманент ямних поховань раннього бронзового віку в соціоархеологічну площину і констатувати наявність яскраво вираженої статево-вікової диференціації та розгалуженої соціальної системи в обраному архаїчному соціумі.

Джерела та література

1. Іванова С. В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса: Друк, 2001. 244 с.
2. Іванова С. В. Ямная культурно-историческая общность: парадокс культуры / Eurasian Prehistoric Studies. Reports of Prehistoric Research Projects 8. 2008–2010. URL: <http://www.iianthropology.org/tprronline2008contentsvol8.html>
3. Іванова С. В., Циміданов В. В. О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культурно-исторической общности. *Археологический альманах*. 1993. № 2. С. 23–34.
4. Іванова С., Нікітін А. Ямна культура: Походження та міграції в контексті теорії фронтиру. *Записки історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова*. 2020, № 31. С. 17–38.
5. Ковалева І. Ф. Мир детства ямных племен Предтепья. *Проблеми археології Подніпров'я*: зб. наук. праць. 1998. Вип. 1. С. 37–47.

6. Кузнецов П. Ф., Хохлов О. О. Етнокультурні зв'язки степового населення східної Європи за доби ранньої бронзи. *Археологія*. 2011. № 1. С. 3–11.
7. Круз С. И. Палеоантропологические исследования степного Приднепровья (эпоха бронзы). Київ: Наукова думка, 1984. 208 с.
8. Фаизулин А. А. К вопросу о роли детей и подростков в ямном обществе Волго-Уралья. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки*. 2019. С. 117–126.
9. Фаизулин А. А. История изучения социальной структуры населения ямной культуры. Древний тургай и великаястепь: часть и целое. Сборник научных статей, посвященный 70-летию юбилею Виктора Николаевича Логвина. Костанай–Алматы. 2015. С. 369–374.

Зборовська Анна

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ТАТУЮВАННЯ У НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОГО СИБІРУ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Ключові слова: Алтай, ранній залізний вік, пазирицька культура, поховання, татуювання, семантика.

Keywords: Altay, Early Iron Age, Pazyryk culture, burial, tattoos, semantics.

Одним із давніх народів, що активно використовував татуювання, були споріднені зі скіфами племена раннього залізного віку, які проживали протягом VII–II ст. до р. х. в Центральній Євразії – на Алтаї, пов'язувані в науці з носіями пазирицької культури. Яскравими пам'ятками цієї культури виступають курганні могильники, серед яких найбільш відомими є Пазирицький, Берельський, Ак-Алаха III та Верх-Кальджин II. Про поширення практики татуювань у скіфоїдних племенах Південного Сибіру відомо завдяки особливостям тамтешнього клімату, а саме наявності зон зледеніння ґрунту, в умовах якого добре зберігається органіка, зокрема й рештки небіжчиків, що доходять до нашого часу у муміфікованому стані. Сьогодні відома презентабельна серія таких знахідок, аналіз яких дає змогу здійснити певні узагальнення.

Хімічний аналіз татуювань, виявлених на пазирицьких муміях, засвідчує використання натуральної сажі як барвника для нанесення зображень. Також було досліджено, що пігмент вводився у шкіру за допомогою голки або заточеної кістки. Тату наносилися на видних місцях, з урахуванням покрою одягу. Наприклад, пазирикці носили шуби, які підперезували, тому можна було приспустити плече і показати татуювання, або оголити торс, так продемонструвавши малюнком на тілі свою ідентичність. Утім С. Руденко вважає, що деякі татуювання пазирикці ноносили з лікувальною метою, наприклад, знайдена особа чоловічої статі з II Пазирицького кургану мала татуювання в формі цяток по обидва боки хребта, а також на гомілкостопях [3, 98]. Оскільки зазвичай у давній алтайській культурі були шаманські практики, то це є цілком імовірним.

Дані розкопок середини ХХ ст. давали підстави стверджувати, що татуювання наносили тільки представники найвищої соціальної верхівки: вожді, воїни, жерці. Наприклад, у 1948 р. у II Пазирицькому кургані археологом Сергієм Ру-